

Іванова І.Б.

ПРАКТИКА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СВІТУ В УКРАЇНСЬКИХ ПОХОВАЛЬНИХ ОБРЯДАХ

Дослідження прецедентних феноменів набуває в останні десятиріччя особливої актуальності, оскільки культурно-мовний знак завдяки процесам семантичної транспозиції, вторинної номінації, фактично, втрачає „дзеркальну структуру знака” (Бодрійяр) бере участь у моделюванні концептів соціокультурної природи, зокрема таких, як Життя і Смерть. Саме прецедентні феномени є одними з провідних чинників соціокультурної моделі світу.

Ідеї О.О. Потебні, Ф. Сосюра, О.Ф. Лосева, М.Ю. Лотмана та ін. в області семіотики щодо співвідношення й корелювання прецедентних феноменів мови й культури, думки й мовного знака, ідеї й національної традиції сьогодні мають нове значення наповнення.

Так, міркування О.О. Потебні щодо механізмів творення, буття й змін внутрішньої форми тексту відзначаються своєю глибиною та вичерпністю. Учений висвітлює закономірності й форми взаємовпливів естетичних і значенневих сил, які народжуються через співвідношення думки й мови, ідеології й культури, форми й ідеї: „Внутрішня форма слова, така, що вимовляється тим, хто говорить, дає напрямок думці слухача, але вона тільки спонукає це останнє, дає тільки спосіб розвитку в ньому значень, не визначаючи кордонів”. При чому О.О. Потебня свідомо звертається не тільки до літературних джерел, але й до народних традиційних обрядових текстів, де насправді існує, як мінімальний концепт, простий, на перший погляд, сюжет-образ, сюжет-ситуація, і як максимальний концепт – тлумачення соціокультурних, репрезентованих традицією особливостей етносу.

Так, О.О. Потебня, аналізуючи тексти українських веснянок, наводить два світобачення змісту пісні, одне з яких є буквальним і тому сприймається як абсурд, тобто беззначенневий текст. Але інше тлумачення ґрунтується на урахуванні ідеології соціуму, воно культурно марковане, або „національно приречене” [9, с. 26].

Саме такий підхід здійснює В.В. Красних [5], досліджуючи природу й сутність соціокультурних феноменів у складі базових концептів етносу. Стереотип-ситуація, еталон, образ створені на основі народних, традиційних уявлень про навколишню дійсність, вони є прямим доказом існування взаємовпливу мови і культури, ментальності й антропоцентричності, природи і людини. Прозорість внутрішньої форми таких культурних і мовних феноменів, як фразеологізми, паремії, пісні, обряди та ритуали, й надає можливості дослідити впливи ментальних особливостей нації на формування сутності базових концептів етносу.

Метою статті є аналіз складових елементів концептів Життя/Смерть, які формують соціокультурну картину світу, використовуючи у прозорій та образній внутрішній формі культурно-мовного знака елементи традиційної похоронної обрядовості, маніфестують соціальну природу ритуалів.

Як наслідок тривалих і складних процесів формування світогляду нації похоронна обрядовість складає один зі стрижневих компонентів концептів Життя/Смерть у народній традиції.

Родинний за характером обряд поховання віддзеркалює цілу низку магичних ритуальних дій, що їх первинний сенс уже забувся, але вони, трансформуючись, продовжують відтворювати світоглядні аспекти в культурі народу.

Традиційні народні явлення про смерть як про шлях, на якому може зустрічатись

межа або навіть декілька меж між світом мертвих і живих, відображена в українській поховальній обрядовості, містичній і магичній практиці. М.Б. Лановик і З.Б. Лановик пишуть: „Магічного значення набувала кожна уявна межа між світом живих та потойбіччям: брама, роздоріжжя, перехрестя, вихід на цвинтар. Тому на кожному з цих місць відбувались певні ритуали. Часто труну несли та опускали в могилу на полотні, що символізувало дорогу, рушниками прикрашали місце поховання” [6, с. 228]. Дієслова з семантикою „шляху” – складові компоненти фразеологізмів – утворюють парадигму, що віддзеркалює саме уявлення про смерть як рух на шляху до світу мерців. Наприклад: піти – попереходити – переставитись – іти – відправитись – зійти. Таким чином, в українській традиції образ дороги в потойбіччя проявляється через денотат (дієслово зі значенням руху) та безпосередньо напрямом (той світ). Цікаво, що напрямом руху завжди прямий або направлений униз. Щодо верхніх кордонів задіяний інший спосіб мандрування.

Архаїчні мотиви традиційної слов'янської обрядовості можна помітити у фразеологізмах супроводжувати на той світ, зводити зі світу, позводити на той світ. Семантика „супровід покійника на той світ” у соціокультурній картині світу виявляється соціалізованим поняттям, складним за генезою, воно пов'язане з трансформаціями, що спричинилися язичництвом, християнством та атеїстичною ідеологією, які поступово впливали на образну структуру концептів Життя і Смерть.

Можна припустити, що проводи покійника супроводжувалися серією обрядових дій, певних словесних формул, обов'язкових для здійснення магичного захисту живих. А.М. Пономарьов зазначає: „Після смерті у зв'язку з підготовкою до похорону вступав у дію комплекс звичаїв та обрядів. Значну частину якого складали релігійно-магічні дії очищувального, охоронного й жертвовного характеру, пов'язані з уявленнями про долі усього, що стосувалося померлого, про долю його тіла й душі у перші посмертні години й дні” [11, с. 391]. Супровід на той світ – це плач, „ігри при покійному”, обмивання, одягання покійного, дорога до цвинтаря, поминки, які безумовно мали свої вербальні формули, що могли потрапити в коло ідеологічних номінантів смерті.

Широко використовувана при здійсненні обрядів поховання флористична символіка та образи певних рослин, що асоційовані з елементами поховального обряду, найбільш важливі дієві формули підлягають вербалізації або соціалізації.

Так, стереотип-образ дуба саме в цьому аспекті формує концепт Смерть. Наприклад, вислови: врізати дуба, дубом одубитись, дав йому дуба, дати дуба. Або традиція ховати найбільш почесних або заможних українців у дубових гробах. Необхідно вказати також на такий факт: у структурі граматично-категоріальних формантів мови слово дуба може виступати не як іменник, але як прислівник: одубитись (як?) дубом (прислівник з розряду спосіб дії).

Скоріш за все, такі прецедентні феномени з генетично неясною граматико-категоріальною структурою пов'язані з давньою слов'янською традицією ховати людину в домовині, зробленій з дуба. Раніш це був цільний стовбур, з якого вирізали середину і клали туди померлого. Такий обряд був пов'язаний з культом дуба як дерева-тотем і міг зберігатись у вербальній або аксіологічній його маніфестації. М.Б. Лановик, З.Б. Лановик пишуть: „Нерідко покійника попередньо поміщали у стовбур старого дерева (місце перебування душі)...” [6, с. 227]. Ритуальні погребальні вогнища також складались з дубових дров (дуб – священне дерево-тотем). Т.А. Агапкіна вважає, що в традиційній культурі слов'ян дуб – одне з найшановніших дерев [1, с. 146].

Фразеологічні вислови дати дуба, дав йому дуба можуть бути пов'язані з приготуваннями до кремації із залученням дубових дров як „священного палива”, або ж

інгумація відбувається з використанням домовини, зробленої з деревини дуба.

Інакше сприймаються вислови дати дуба, дубом одубитись, дубом – прислівник способу дії. У такому тлумаченні на перший план виходить семантика „мертвий – твердий як дуб”, „подібний до дерева”.

Іншим обрядовим наповненням відзначається коло давніх язичницьких вірувань, які на сьогодні використовуються українцями. Це насамперед формули-побажання, фразеологізми, наприклад: пішов під зелену муравку, недовго ряст топтати, лишилося недовго ряст топтати. Стереотип-образ трави представлений парадигмою: муравка, ряст. Трава в українській народній міфології також представлена як рослина-тотем. У поєднанні з ідеєю про коловорот життєвих сил, втілених і в рослинній символіці, українцями відтворюється цілий ряд вербальних маніфестацій образу трави на означення традиційних уявлень про смерть. Також створюється обрядове коло ігор, що символізують смерть і відродження, які експлуатують саме символіку трав'янистих рослин.

Українська фразеологія, що використовує стереотипні уявлення про смерть, також широко вживає обрядові назви та символіку, дієвість та образність. Наприклад: сира могила узяла, він на ладан дише; гасне, як свічка, витягтися на лаві, цвинтарне ложе, лягти в домовину, вкладати в домовину, виносити ногами вперед, класти в гроб, піти під білу березу. Ряд складових назв предметів і символів обряду на позначення стереотипів-образів і стереотипів ситуацій творить певну парадигму: сира могила – ладан – свічка – цвинтар – домовина – гроб – біла береза. Важливим, на нашу думку, є вербалізація у словесних формулах певних обрядових дій, наприклад: виносити ногами вперед, вкладати в домовину, цвинтарне ложе, лягти в домовину. Так твориться уявлення про обов'язковість для певного соціокультурного середовища певних обрядових дій. Так формуються базові компоненти соціокультурної картини світу українців.

Українська обрядова традиція формує структуру концепту Смерть за допомогою обов'язкових атрибутів поховання – труни, гробу, могили, домовини. Наприклад: загнати у гріб, класти в домовину, могила узяла, зіграти в ящик, класти в гроб. М.Б. Лановик і З.Б. Лановик пишуть: „У трипільську добу, коли поширився культ землі, човен замінила труна, яка за давньою традицією виготовлялася з дерева, а покійників разом з ритуальними предметами стали ховати у землю” [6, с. 226]. Тобто семантика „смерті як смерті” виражається через обрядові предмети ритуалу інгумації.

В українському поховальному обряді такі культурно марковані елементи пов'язані з уявленнями про перехід на той світ як початок нового життя. Інше потойбічне життя потребує нового дому – домовини, труни, гробу. В.В. Войтович пише: „Домовина (домовище, деревище, труна, трумна) – один із важливих атрибутів поховального обряду, осмислюваний як дім для небіжчика” [3, с. 162]. А.А. Плотнікова [8, с. 150] підкреслювала, що для душі покійного в гробу робили віконце або віконця. Тобто в структурі стереотипних уявлень про смерть в рамках семіотичної опозиції свій – чужий формується лексико-семантична опозиція хата – домовина, що склалася в українській національній традиції завдяки використанню мовних елементів – номінацій, стереотипних для поховального обряду.

Сам ритуал інгумації також є чинником концептуалізації уявлень про смерть. Наприклад: вігнати у землю, лягати в яму, сходити в землю, сира могила прийняла.

Слід підкреслити, що могила може розглядатися як об'єкт дії, тобто процес поховання й смерті знаходиться в руках людини, наприклад: увігнати до могили, звести в труну, вкладати в домовину, лягти в гріб. Але могила може бути й суб'єктом дії, наприклад: сира могила узяла, могила узяла, могила покрила, сира могила прийняла. В

українській національній традиції спостерігається наявність паралелі й неповної синонімії між образами могили та землі, щодо номінації стереотипів смерті: сира земля – сира могила. Наприклад: могила покрила – покрий сира земля, іти в могилу – іти в сирю землю.

В обряді поховання символ землі, представлений низкою мовних варіантів земля, могила, яма, ґрунт, реалізує один зі своїх значеннєвих шарів. Л.М. Виноградова зазначає: „Мотиви святості землі співіснують в народній культурі з уявленнями про те, що якщо небо належить сфері божеств, то земля – сфері диявола” [2, с. 182]. Таким чином, земля стає кордоном, межею між світом мертвих і світом живих, тому поховання в землі мертвих встановлює світовий порядок.

Залишком мотиву обрядового спалювання покійників в структурі концепту Смерть можна вважати використання образу запаленої свічки, що вказує померлому дорогу. Наприклад: гасне як свічка, танути як віск, згас як свічка, скапувати свічкою. Українці померлому давали в руку свічку як предмет-супровідник до іншого світу. А.Н. Пономарьов зазначає: „Перед смертю помираючому давали в руку запалену свічку „громницю”, освячену на Сретення; вважали, що з нею він побачить свої гріхи і що вона освітить шлях його душі, щоб та бачила куди йти» [11, с. 322].

Залишки архаїчних зниклих ритуалів поховання формують соціокультурну картину світу в рамках концептуалізованих уявлень про смерть в українській національній традиції. Можливим результатом модифікації обряду кремації є перенесення функції шляху в потойбічний світ на образ вогню, точніше, його втілення – запалену свічку, що тоне: танути як свічка, згаснути як свічка.

Структурне ядро частини вірувань українців про причини смерті маніфестується також за допомогою образів свічки та дій з семантикою трансформування, втрати форми: гасне, тоне, скапувати. У період язичництва дим від вогнища, на якому спалювали покійника та жертвних тварин, членів родини, вважався відкритим шляхом у потойбічний світ (за З.Б. Лановик, М.Б. Лановик [6, с. 226]). Тобто спостерігається певний збіг між функціями ритуального вогнища та свічки.

Смерть в українській національній традиції може бути означена завдяки вислову обрядового спрямування: виносити ногами вперед, що генетично пов'язаний з трансформацією ритуалу-оберега при похованні в українців. А.М. Пономарьов пише: „Намагаючись завадити померлому знов відшукати дорогу додому, його виносили ногами вперед, як правило, через задні двері або через хлів” [11, с. 322].

Окремі дії поховального обряду набувають своїх форм маніфестації у межах традиційних уявлень про смерть – це стереотип-ситуація „покладання на лаві”, шанобливі побажання померлому, наприклад: випростати ноги, нехай земля буде пухом, нехай спочиває з миром. Ритуал винесення тіла з дому також використаний в образній структурі концепту Смерть: винести ногами вперед, відправитись в останню путь, збиратись на Пушкінську.

У межах концептів Життя і Смерть виділяється низка концептуалізованих образів смерті з інваріантом „практика смерті – обряд поховання”, якому надається велике практичне, ідеологічне й соціокультурне значення.

Таким чином, можна зробити висновки, що практика соціокультурної концептуалізації світу спирається на традиційні обряди переходу, ініціації. Так, в українських весільних і поховальних обрядах, мовних репрезентаціях таких уявлень про життя і смерть маніфестовані найбільш суттєві компоненти міфологізованої моделі світу, його соціальної організації. Ситуація переходу від життя до смерті моделює в традиційній українській культурі стереотипи обрядової генези, певної соціальної поведінки та

ідеології, наданої міфом, символом, концептом. Саме ці феномени ментальності етносу й знайшли своє відбиття в соціокультурній картині світу.

Література:

1. Агапкіна Т.А. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 2002 – 512 с.
2. Виноградова Л.М. Земля / Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 2002 – 512 с.
3. Войтович В.В. Життя / Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002, – 176 с.
4. Кононенко В.І. Рідне слово. – Київ: Богдана, 2001. – 326 с.
5. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультуроология: Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
6. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість. – К., 2001. – 591 с.
7. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 2002 – 512 с.
8. Плотнікова А.А. Душа / Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 2002 – 512 с.
9. Потєбня А.А. Труды. Символ и миф в народной культуре. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.
10. Пономарьов А.Н. Похороны. Украинцы / Ред. Н.С. Полищук, А.Н. Пономарев. – М.: Наука, 2000. – С. 391-431.